

Een middeleeuws middel tot “zelfchtscheiding”: het clandestien huwelijk in de Zuidelijke Nederlanden

door

Monique VLEESCHOUWERS - VAN MELKEBEEK

Weliswaar dringt het vierde Lateraans Concilie (1215) er sterk op aan dat huwelijken in het openbaar aangegaan worden, voorafgegaan door het bekendmaken van de intentie te trouwen. Zware straffen worden voorzien voor wie zich niet aan deze regels houdt: excommunicatie van de partners en het risico dat de kinderen onwettig verklaard worden. Toch durven de kerkvaders de openbaarheid niet tot een voorwaarde verklaren voor de geldigheid van het huwelijk. Dat zal pas tijdens het Concilie van Trente gebeuren, met het decreet *Tametsi* (1563). Eindelijk wordt dan paal en perk¹ gesteld aan het fenomeen van de clandestiene huwelijken. De hele Middeleeuwen door, tot in het midden van de 16de eeuw, is het clandestien huwelijk onwettig, maar geldig. Voor de geldigheid van het huwelijk vereist het middeleeuws canoniek recht geen plechtigheden of rituelen, geen getuigen, geen bruidsschat, geen openbaarheid, geen toestemming van de wederzijdse magen en vrienden. De loutere *consensus*, de instemming met het huwelijk, van de twee partners brengt het huwelijk tot stand. Toch houdt de Kerk tevens staande dat dit onwettig maar geldig clandestien huwelijk even onontbindbaar is als het openbaar huwelijk. Dit brengt heel wat gelovigen ertoe om onderling te huwen, uit elkaar te gaan en opnieuw te huwen. Kortom: de Kerk kiest voor het volste vertrouwen in de individuele handelingen van de gelovigen, voor hun volstreekte vrijheid om de huwelijksband aan te gaan, ondanks tegenkating van de respectieve families. Maar de Kerk begeleidt deze aangeboden vrijheid niet met een strikte verplichting tot openbaarheid. Dit warrig beleid in huwelijkszaken²

1. Het invoeren van het decreet *Tametsi* gebeurt in de katholieke landen niet eenvormig en niet gelijktijdig. In het Anglicaanse Engeland blijft het clandestien huwelijk erkend tot het midden van de 18de eeuw, wanneer de 'Act for the better preventing of Clandestine Marriages' van Lord Chancellor Hardwicke (1753) uitgevaardigd wordt (zie hiervoor: R.B. Outhwaite, *Clandestine Marriage in England, 1500-1850*, Londen-Rio Grande, [1995]).

2. J.A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago-Londen,

veroorzaakt bij de leken een warrige praktijk. In heel wat bisdommen in de Westerse Kerk leidt dit bij een aantal gelovigen tot een verzwakt besef van de duurzaamheid³ van het huwelijk. Velen maken dankbaar gebruik van de hen gelaten vrijheid en van de uitdrukkelijke eerbied voor hun handelingen vanwege de Kerk. In vele officialiteiten vormt het afwegen van wat tussen twee, drie, vier partners de te weerhouden huwelijksbanden zijn het gros van de te vonnissen zaken.

Als clandestien huwelijk beschouwt de Kerk elk huwelijk dat niet openbaar gesloten is, dat niet conform de vormvoorschriften is, waar geen drie voorafgaande huwelijksbannen bekendgemaakt zijn in de respectieve parochiekerken. Bij een clandestien huwelijk is, wegens het wegvallen van de huwelijksbannen, de kans niet geboden om eventuele huwelijksbeletselen tegen het huwelijk van de partners aan het licht te brengen. Bij de wettige gang naar een openbaar gesloten huwelijk worden, tijdens de verloving, de huwelijksbannen gepubliceerd zodat, gebeurlijk, een gerechtelijk onderzoek kan plaatsvinden van deze huwelijksbeletselen.

Dit gerechtelijk onderzoek naar de huwelijksbeletselen en naar het al dan niet bestaan van de huwelijksband tussen twee gelovigen behoort, in de volle Middeleeuwen, tot de exclusieve rechtsmacht van de officialiteiten. In deze kerkelijke rechtbanken wordt het canoniek recht toegepast. Voor de Zuidelijke Nederlanden zijn vonnisboeken bewaard voor de officialiteiten van Kamerijk⁴ en Brussel⁵, die beide

1987, p. 362: '... the Council stopped short of making the validity of marriages depend upon the fulfillment of these requirements. The result was confusion in both policy and practice'; *ibidem*, p. 364: 'The concern that impelled both lawmakers and law writers to uphold the validity of clandestine marriages arose from their commitment to freedom of contract and their wish to enable persons to marry despite opposition from their families. This was the main-spring that powered their stiff opposition to making the validity of marriage depend upon publicity'.

3. M.M. Sheehan, "The Formation and Stability of Marriage in Fourteenth-Century England: Evidence of an Ely Register", in: *Mediaeval Studies*, 33 (1971), p. 253: 'The individualistic theory of marriage taught by the Church, coupled with an informal conception of contract that she opposed but considered valid seems to have contributed to a situation ... where such marriages occurred frequently and under conditions that tended to weaken the bond for the permanence of which the Church had struggled for so long'; Brundage, *o.c.*, p. 501: '... the availability of clandestine marriage proved to be an effective check on the principle of indissolubility, which may have been dear to the hearts of theologians and canonists but which many layfolk saw as an intolerable nuisance. In practice clandestine marriage made it possible for people to contract and dissolve their own marriages'.

4. C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, eds., *Registres de sentences de l'officialité de Cambrai (1438-1453)*, Brussel, 1998, 2 dln., in: Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België. Verzameling van de oude Rechtspraak in België, Zevende Reeks: Kerkelijke rechtbanken.

5. C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, eds., *Liber Sentenciarum van de officialiteit van Brussel, 1448-1459*, Brussel, 1982-1983, 2 dln., in: Koninklijke Commissie voor de uitga-

in het bisdom Kamerijk werkzaam zijn. Deze vonnisboeken zijn voor het middeleeuwse bisdom Doornik (met Brugge, Gent, het groot deel van het Land van Waas, Kortrijk, Oudenaarde, Rijsel) verloren maar de rekeningen⁶ van de officialiteit van Doornik zijn bewaard. Dit zijn de bronnen voor het onderzoek naar het fenomeen van de clandestiene huwelijken⁷ en hun rol in het verbreken door de clandestien gehuwden zelf van hun huwelijksband om al dan niet een nieuwe band aan te gaan met een andere partner. Het fenomeen is bekend en wordt in Engelstalige studies⁸ omschreven als 'self-divorce'.

Voor de officialiteiten is het achterhalen van wat tussen twee, drie, vier 'clandestien gehuwden' zich in werkelijkheid afgespeeld heeft een hele klus om te klaren. De draagkracht van de uitgesproken huwelijkswoorden⁹ moet nauwkeurig worden onderzocht. Het exacte chronologisch verloop moet worden wedersamengesteld, niet enkel van woorden van verloving of van huwelijk van partner X met partner Y, gevolgd door woorden van verloving of huwelijk van partner X met partner Z, maar ook van de verschillende coïtale handelingen tussen deze partners. Bij clandestiene huwelijken is de schok van de 'verlaten' partner vaak bijzonder groot, als hij of zij merkt dat het ontbreken van elke schijn van bewijs maakt dat de vermeende huwelijkspartner zich ontfutselt aan de verbintenis, het gegeven woord ontkent, liegt – zelfs onder eed, zelfs het eigen zielenheil op het spel durft te zetten door de waarheidseed – over het verloop van de samen beleefde feiten en handelingen, het gemeenschappelijk verleden, deze vanzelfsprekende herinneringen wegvaagt, vernietigt. Hoe gretiger de partners de aanwezigheid van getuigen zoeken te vermijden

ve der Oude Wetten en Verordeningen van België. Verzameling van de oude Rechtspraak in België, Zevende Reeks: Kerkelijke rechtbanken.

6. M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, ed., *Compotus sigilliferi curie Tornacensis. Rekeningen van de officialiteit van Doornik 1429-1481*, Brussel, 1995, 3 dln., in: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, Publicaties in-quarto.

7. Over clandestiene huwelijken, meer bepaald in de Franse bisdommen, zie: A. Lefebvre-Teillard, *Les officialités à la veille du Concile de Trente*, Parijs, 1973, p. 164-179. Ook zij gaat uitgebreid in op de moeilijkheden om vaste bewijsmiddelen te vinden voor wat de partners beweren: 'La difficulté de prouver les promesses de mariage en fait un merveilleux instrument de divorce' (o.c., p. 176). Over clandestiene huwelijken binnen het bereik van de officialiteit van Brussel, zie: M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, "Aspects du lien matrimonial dans le *Liber Sentenciarum* de Bruxelles (1448-1459)", in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 53 (1985), p. 43-97, vooral p. 49-67.

8. R.H. Helmholz, *Marriage Litigation in Medieval England*, Cambridge, 1974, p. 59.

9. F. Pedersen, "Did the Medieval Laity Know the Canon Law Rules on Marriage? Some Evidence from Fourteenth-Century York Cause Papers", in: *Mediaeval Studies*, 56 (1994), p. 111-152, meer bepaald p. 115: "... sometimes the validity of a marriage depended on sophisticated analyses of the words and actions of the litigants".

bij het onderling wisselen van woorden van verloving en/of van huwelijk, des te pijnlijker ontdekken zij, geconfronteerd in de rechtbank met hun partner die 'vergeet', dat het ontbreken van enig bewijs vérstrekkende risico's inhoudt. Vaak blijken beide partners in alle eerlijkheid iets anders bedoeld te hebben met die woorden van huwelijksbeloften. Vaak legt de éne partner de woorden gunstiger, krachtiger, diepgaander uit dan de andere partner: een verschil in perceptie, waarop dan toch een samenwonen van jaren lang is gevolgd en gesteund, soms met één of meerdere kinderen. Maar dat verschil in perceptie, die fijne aanvankelijke scheur, die vergeten nuance in bewoording blijkt uitgegroeid tot een barst van formaat, tot het einde van de relatie. Vaak is het moeilijk om zich nauwkeurig te herinneren wat, lang geleden, precies gezegd en gedaan is. Het moeilijkst om te verwerken is uiteraard het bedrog door de partner. De officiaal moet al die scenario's ontwarren en tevens op zijn hoede¹⁰ zijn dat beide partners, die zulke hartverscheurende verhalen doen in zijn rechtbank, in feite niet onder één hoedje spelen om van de rechter te bekomen dat zij, op elkaar uitgekeken, zelfs niet meer mogen bij elkaar wonen en slapen. De vonnissen leren dat, in huwelijkszaken, niet enkel partijen elkaar voor een *fait accompli* trachten te stellen, maar dat zij tevens pogen constructies op te zetten waarvan zij hopen dat de officiaal ze niet zal ontmaskeren.

Wanneer één partner, bijzonder vaak de man, uit de relatie van het clandestien huwelijk stapt, kan de andere partner, meestal de vrouw, de partner dagen bij de officiaal ter erkenning van de huwelijksband. Daarbij volstaat het aanvoeren van getuigen op zich niet om de officiaal ervan te overtuigen dat er een huwelijksband bestaat. Dat ondervindt Johanna Moyenzoene, in 1450, wanneer zij Egied van Nederalde daagt ter erkenning van hun clandestien huwelijk. Zij voert getuigen aan, wellicht uit Opwijk, waar zij en Egied wonen, maar de kwaliteit van hun getuigenissen weegt om een niet meer te achterhalen reden niet op tegen de waarheidseed¹¹ die de officiaal Egied oplegt. De officiaal bevrijdt Egied bij vonnis van de vermeende huwelijksband met Johanna, maar veroordeelt wel Egied tot het vergoeden van de ontmaagding van Johanna door haar een gangbare bruidsschat te betalen, aangepast aan zijn financiële draagkracht en aan haar stand.

10. Brundage, *o.c.*, p. 363: 'Ecclesiastical judges, who were not gifted with second sight, found it difficult, often impossible, to be certain that litigants were dealing honestly with the court'.

11. C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, eds., *Liber Sentenciarum*, nrs. 118 en 129.

Het is duidelijk dat hier, zoals blijktens zovele andere gelijkaardige vonnissen, het element "zelfechtschiding" kan insluipen. Immers, indien Egied er, binnen de religieuze context van de 15de eeuw, zijn zielenheil voor over heeft om, tegen beter weten in, in de hem aangeboden waarheidseed te liegen, heeft hij, op dat ogenblik, het heft in handen: als partner kan hij beslissen om daar, ter plekke, definitief Johanna als echtgenote te verloochenen. Heel vaak ontkent, in zulke situaties, de man niet de (herhaalde) daad van het slapen bij zijn partner, de seksuele relatie, al kost hem dat, in het geval van ontmaagding, het betalen van een (soms fikse) bruidsschat. Wat de betrokken vrouw echter slechts zelden van haar partner kan bekomen, is de simpele erkenning dat hij ooit met haar huwelijkswoorden heeft uitgesproken. Daar wringt het schoentje, want daar steunt de hele constructie op van de clandestiene huwelijken. Immers, één van de belangrijkste vormen om een clandestien huwelijk aan te gaan was het bij elkaar slapen na het uitwisselen van huwelijksbeloften. De bureu, de reputatie, de lokale pastoor kunnen wel getuigen dat de kinderen, die bij X en Y wonen, bekend staan als zijnde hun beider kinderen, maar dat uitwisselen van de huwelijkswoorden of van de belofte elkaar te zullen huwen is moeilijker te bewijzen, indien X en Y precies daar erg zorgvuldig "geheim" te werk zijn gegaan.

Het bewijsmiddel van de waarheidseed is wel erg zwak in de materie van het erkennen van clandestiene banden. Deze eed geeft al te licht aanleiding tot systematisch bedrog en tot meined. Het valt immers op dat, zowel binnen de officialiteiten van Brussel, Kamerijk als deze van Doornik, in de overgrote meerderheid van de gevallen de vrouw afgewezen wordt als "vermeende" clandestien getrouwde. De waarheidseed speelt daar een grote rol bij, benevens de inherente afwezigheid van getuigen bij het wisselen van de *consensus*. Eerder uitzonderlijk slaagt de vrouw erin om de "zelfechtschiding" te counteren dank zij de waarheidseed, waar de man het niet waagt meined te plegen tijdens de ultieme hem geboden kans om zijn "zelfechtschiding" bij vonnis te laten bekrachtigen. Zo wordt Jan van Wachele, een Lierenaar, in 1449, door Elisabeth van Ysendike, uit Brussel, vervolgd¹² ter erkenning van hun clandestien huwelijk. Hierbij verdedigt zij tevens haar sociale situatie als moeder van twee kinderen. Als bewijsmiddel fungeert hier Jans waarheidseed, waarbij hij erkent clandestien gehuwd te zijn met Elisabeth. De officiaal verklaart beiden geldig gehuwd en beveelt de plechtige inzegening van dit huwelijk binnen de veertig dagen.

12. *Ibidem*, nr. 38.

Voor de “verlaten” partij binnen een clandestien huwelijk is de “zelfrechtscheiding” door de partner des te pijnlijker, wanneer deze een andere huwelijksrelatie aangaat, hetzij clandestien, hetzij openbaar. Het gaat hier om gevallen van dubbele huwelijken, *bina matrimonia*¹³, althans indien de “verlaten” partij in de officialiteit de huwelijksband kan bewijzen met de partner die met een derde partij wil trouwen. In dat geval zal de officiaal immers dat eerste clandestien huwelijk valideren omdat het in de tijd voorafgaat aan andere gesloten huwelijken. In vele gevallen slaagt de “verlaten” partij niet in haar verzet tegen de “zelfrechtscheiding” van de partner die ten grondslag ligt aan de nieuwe huwelijksband die deze wil aangaan. In een aantal van deze gevallen drukt de officiaal in zijn vonnis zijn respect uit voor de gewetensnood die bij de “verlaten” partij kan ontstaan, daar deze laatste steevast *quantum in ea fuit/quantum in eo fuit* – wat haar betreft, wat hem betreft – diep en innig overtuigd is gehuwd te zijn met de partner die bij vonnis wordt toegewezen aan een vreemde, aan een derde partij. De officiaal voorziet in zijn vonnis dat deze “verlaten” partij, in geweten overtuigd gehuwd te zijn en gebonden door (weliswaar clandestiene) huwelijkswoorden, het heel lastig heeft om het vonnis te aanvaarden in al zijn consequenties. Dit aanvaarden betekent immers zoveel als ermee in het reine komen dat je bij vonnis verklaard wordt *niet* gehuwd te zijn, vrij om met iemand anders te trouwen, terwijl je soms jaren lang met je partner geleefd hebt, samen kinderen gehad hebt en je nooit veel zorgen hebt gemaakt over je huwelijksband. Soms merkt de officiaal, in het bijzonder deze van Brussel, dat zijn vonnis, eventueel door de zwakte van het bewijsmiddel van de waarheidseed of door getuigen die omgekocht of bedreigd zijn, niet de waarheid achterhaalt. Soms ziet hij in dat de waarheid zoals die in de rechtbank komt vast te staan niet aanvaardbaar is voor de “verlaten” partij. In die gevallen raadt hij deze partij aan een beroep te doen op een wijs en ervaren priester om het eigen geweten voor te lichten.

Om aan “zelfrechtscheiding” te doen uit een openbaar huwelijk, wordt wel eens een beroep gedaan op een voorafgaand clandestien huwelijk met een andere partner, en dit in toepassing van het adagi-

13. Zie hierover: M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, “*Bina matrimonia: matrimonium praesumptum vs. matrimonium manifestum*. Hoe passen de officialiteiten van Kamerijk en Brussel in de vijftiende eeuw canoniek recht en doctrine terzake toe?”, in: S. Dauchy, J. Monballyu & A. Wijffels, eds., *Auctoritates. Xenia R.C. Van Caenegem oblata. De auteurs van de rechtsontwikkeling*, Brussel, 1997 (*Juris Scripti Historica*, XIII), p. 245-255.

um *Clandestinum coniugium preiudicat manifesto, si probari potest*¹⁴.

Reeds in de 13de eeuw gaan stemmen op om, bij conflict tussen twee huwelijken, een clandestien en een openbaar, het overwicht te verlenen aan het openbaar huwelijk, ook als dit in de tijd gesloten wordt na het clandestiene huwelijk. Vincent van Spanje († 1248) verwoordt dit als volgt: *Manifestum matrimonium praeiudicat clandestino*. In de 15de eeuw pikt Panormitanus († 1445) opnieuw in op dit adagium. Het betekent dat wie deze leer toepast in de officialiteiten, een openbaar huwelijk onverbiddeijk elke aanspraak op een vorige, clandestiene verbintenis laat verbreken.

In 1454-1455 beroept de officiaal van Brussel Jan vander Straten alias van Lier (okt. 1452-1459) zich uitdrukkelijk op het adagium van Vincent van Spanje. Dit betekent dat in drie vonnissen¹⁵ deze officiaal de partij die aan "zelfechtschiding" doet, door uit een clandestien huwelijk over te stappen naar een openbaar huwelijk, gelijk geeft, wat de officiaal niet belet om in het eerste van deze drie vonnissen het schandaal en het spotten met de heilige waardigheid van het huwelijkssacrament aan te klagen. Hier is het duidelijk de officiaal die er de brui aan geeft om de decretale van paus Gregorius IX *Is qui fidem* (X 4.1.30) verder toe te passen. Officiaal Vander Straten is tot het besluit gekomen dat de edelmoedige vrijheid die in 1215 aan de trouwlustige leken is gegeven, dat het vertrouwen in hun overtuigde en rechtzinnige beleving van het gegeven jawoord, – hetzij openbaar, hetzij clandestien – , niet gewettigd is, blijkens alle combines en kluwens van "zelfechtschiding" en van verbroken huwelijksverbintenissen die in zijn rechtbank door verongelijkte partijen of door de promotor van het geestelijk hof worden aangebracht.

Om komaf te maken met heel die gewetensnood van zovele "verlaten" partners die in hun geweten, in hun *forum internum* overtuigd zijn gehuwd te zijn, en om voortaan de realiteit van dat *forum internum* beter te doen overeenkomen met de realiteit van het *forum*

14. J.A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*, p. 363: 'Only if witnesses or other evidence could be produced were the courts supposed to give legal recognition to secret marriages. If evidence was forthcoming, however, a prior secret marriage would invalidate any subsequent union, no matter how solemn and well-attested it might have been'. Zie ook aldaar, noot 183. Zie tevens: A. Lefebvre-Teillard, *Les officialités*, p. 178. – Voor een voorbeeld hoe ook een pastoor op dergelijke constructies (voorafgaand clandestien huwelijk om openbaar huwelijk te vernietigen) een beroep doet (*in casu* om minder opvallend met zijn openbaar gehuwde ex-concubine te kunnen verder leven), zie: M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Bina matrimonia*, p. 247-250.

15. C. Vleeschouwers en M. Van Melkebeek, eds., *Liber Sentenciarum*, nrs. 595, 730 en 788. Voor analyse van de vonnissen en achtergrond, zie: M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Bina matrimonia*, p. 252-253.

juris, grijpt hij als oplossing naar de volle voorkeur voor het openbaar gesloten huwelijk. Geen moeizame bewijsmiddelen meer, geen onvermijdelijke meinden bij het afleggen van de waarheidseed: officiaal Vander Straten loopt vooruit op het decreet *Tametsi* dat in 1563 door het Concilie van Trente zal worden uitgevaardigd.